

ВЕРБАЛЬНО-СИМВОЛІЧНА ОБ'ЄКТИВАЦІЯ БІНАРНИХ ОПОЗИЦІЙ У ФОЛЬКЛОРНИХ ТЕКСТАХ

*Гончарук Тетяна Леонідівна,
асп.*

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

У статті розглянуті основні способи вербально-символічної об'єктивації бінарних опозицій на матеріалі російських фольклорних текстів, виділені основні символіко-семантичні компоненти, що характеризують розглянуті протиставлення в оціночно-аксіологічній парадигмі.

Ключові слова: символ, бінарні опозиції, фольклорні тексти.

У сучасній науці поняття "символ" є одним з найбільш складних та суперечливих. Незважаючи на те, що теорія символу отримала безліч різноманітних трактувань у роботах багатьох учених, цілісного уявлення про символ досі не існує. Символ, маючи архетипічну природу, пов'язується з міфом та ритуалом та являє собою чітко диференційоване за змістом уявлення, що викликає постійне коло асоціацій [Еремина 1991]. У суто лінгвістичному трактуванні слова-символа провідна роль належить виокремленню тих значущих образних та оціночних ознак, які дозволяють розрізнити символ та не-символ. В основу мовознавчого дослідження покладено з'ясування мовної природи символів, вивчення процесів їхнього утворення й подальших семантичних трансформацій, особливостей їхнього функціонування в тексті. Символ розглядається як категорія семантики, має зовнішнє вираження і пов'язаний із денотатом та сигніфікатом. Особливістю символу як семантичної одиниці є множинність значень, які виявляють себе в різних конституціях. Вибір однієї теми із сукупності значень, притаманних символу, визначає функцію розмежування, в основу якої покладена бінарна семантична опозиція. Дослідники (В. Н. Топоров, В. В. Іванов, В. Я. Пропп, К. Леві-Строс, Т. В. Цив'ян та інш.) зазначають, що набір бінарних опозицій приблизно включає в себе 10-20 пар протилежних ознак, що несуть у собі, відповідно, позитивні та негативні смисли. Ці опозити пов'язані зі **структурою простору** (верх/низ, небо/земля, земля/підземелля, праве/ліве, схід/захід та інш.), зі **структурою часу** (день/ніч, світло/темрява, літо/зима, весна/осінь), з **кольором** (білий/чорний, червоний/чорний), із **соціальними категоріями** (чоловіче/жіноче, старший/молодший, свій/чужий, близький/далекий, внутрішній/зовнішній) тощо.

Різні бінарні опозиції в їх вербально-символічній об'єктивації широко представлені в фольклорних текстах й обрядах російського народу.

Однією зі значимих бінарних опозицій є опозиція **чоловіче/жіноче**, яка знаходить свою реалізацію в категоріях статі, граматичного роду, символічної об'єктивації фольклорних текстів та різних ритуально-обрядових функціях.

У протиборстві чоловічого та жіночого начал закладена ідея самого життя, котра, проектуючись на космос, сексуалізує його, тобто поділяє на дві частини за ознакою чоловічий/жіночий (Мірча Еліаде, "Ковалі та алхіміки"). Визначну роль чоловічого та жіночого начал у створенні світу, в його облаштуванні та функціонуванні

доводять міфологічні та фольклорні тексти. При цьому полярність опозитів чоловічий/жіночий передбачає їх активну, творчу взаємодію. Безліч міфологічних сюжетів демонструє, що першим божеством слов'ян був Рода, якому підкорювалися дві рожениці – богині-жінки [Мелитинский 1976]. Тобто чоловіче та жіноче начало складало суть творення світу, гарантію його постійного оновлення. Саме поєднання чоловічого та жіночого породжує життя, створює щось нове, що не є простою сумою складників. У такому контексті і чоловіче, і жіноче начало несуть у собі позитивні смисли. Проте за аксіологічною лінійкою у вербально-символічному аспекті чоловіче та жіноче, як правило, протиставлені один одному. Зазвичай перший член такої опозиції – чоловіче – пов'язаний із позитивними смислами і включає в себе такі символіко-семантичні компоненти, як "щастя", "добро", "здоров'я", "день", "са-кральна сила", "верх", "схід", "передній", "зовнішній", "правий", "той, що оберігає". Жіноче, відповідно, несе у собі протилежні смисли і пов'язане з "нещастям", "злом", "хворобою", "ніччю", "хтонічними силами", "низом", "заходом", "заднім", "внутрішнім", "лівим", "небезпечним", тобто отримує негативну характеристику на символіко-семантичному рівні. Протиборство чоловічого та жіночого начал віддзеркалюється у російських прислів'ях: "**Мужик** тянет в **одну** сторону, **баба** в **другую**". "В чем деду стыд, в том **бабе** смех". При цьому чоловік є головуючим, йому відводиться провідна роль: "**Муж – голова, жена – душа**", "**Без мужа, что без головы; без жены, что без ума**".

Чоловіче часто характеризується як "зовнішнє", а жіноче – "внутрішнє". У прислів'ї "**Мужик** да **собака** всегда на **дворе**, а **баба** да **кошка** всегда в **избе**" протиставлення чоловічий/жіночий постулюється тричі – чоловік поданий на протизвагу жінці, собака (вважається істотою, створеною богом) – кішці (часто асоціюють з відьмами, хтонічними силами), двір (зовнішній простір) – хаті (внутрішній простір). В обрядах, приурочених до початку нового року, сезону чи певних сільськогосподарських робіт, **чоловіче** асоціюється з **добром, добробутом, удачею**. **Жіноче** – з **нещастям, бідами та невдачею**. Наприклад, "полазник" (перший відвідувач), колядування (колядниками повинні бути переважно чоловіки), привітальні святкові обходи (на Новий рік саме чоловік першим повинен переступити через поріг хати).

Жіноче начало – це породжуюче начало, проте воно пов'язане з небезпекою (хтонічними силами). За російськими віруваннями жінка після народження дитини вважається ніби "нечистою", і їй необхідно на дев'ятий день піти з дитиною до церкви, щоб священник прочитав над нею особливу очищувальну молитву [Афанасьев 2006]. Зв'язок жінки з нечистою силою (хтонічним низом) відображає народна мудрість: "**Бабы-то промыслы, что неправые помыслы**", "**Баба да бес – один у них вес**", "**Жена** уболажает – **лихое** замышляет".

Проте жіноче начало амбівалентне, одночасно пов'язане і з життям, і зі смертю. Так, в міфологічній свідомості образи смерті, хвороби, горя часто постають у різних жіночих образах. Наприклад, зі смертю найчастіше пов'язаний образ старої баби з кістлявими руками і ногами, з великими зубами. В загадках **смерть** нерідко загадується через образ **красивої дівчини**: "**красная девица**, и всяк ее боится: и царь, и царица". В міфологічних оповідях нерідко зустрічаємо образ "жінки в біло-

му", що уособлює **смерть**: "...Один человек идет и слышит, что позади него снег скрипит. Он оглянулся и видит: идет **женщина в белом**. Головой покрутила и пошла. А он вскоре **умер**" [Русская мифология 10, 444].

У російській культурній традиції образи лихоманок також подаються в жіночій іпостасі – в образі дівчини або жінки у білому вбранні, з непокритою головою, розпущеним волоссям і без поясу. Або в образі страшних горбатих старих бабів з клюкою, що зближує їх з образами міфологічних істот нижчої демонології [Русская мифология 10, 429]. За повір'ями, лихоманка стукає своєю клюкою у хати, якщо хтось їй відкриє, то обов'язково захворіє.

Жіноче начало в міфічній свідомості не лише асоціювалося зі смертю і хворобами, але й з материнською, породжуючою силою. Так, один із днів тижня – п'ятниця – оживає в образі красивої дівчини чи молоді, тендітної жінки. Пізніше, з приходом християнства, образ П'ятниці у народній свідомості злився зі святою Параскевою (Параскева П'ятниця), найважливішою функцією якої вважалося покровительство вагітним жінкам та пологам. У народних легендах П'ятниця інколи змальовується повивальною бабкою – рос. "повой" – допомога жінці при родах, "повивать" – приймати малюка.

Бінарна опозиція **чоловічий/жіночий**, на думку В. В. Іванова та В. Н. Топорова [Иванов, Топоров, 6, 178], несе особливе семантичне навантаження у вербально-символічній презентації фольклорних текстів і являє собою "згорнуту серію" інших протиставлень, таких як **життя/смерть**, **верх/низ**, **світло/темрява**, **сухий/мокрый**, **твердий/м'який** тощо. Тетяна Цивьян вважає, що ця опозиція безпосередньо пов'язана з людиною, з тим, як вона відчувала себе у світі і формувала певну "картину світу" відповідно до принципу антропоцентризму [Цивьян 2006]. Одним із визначних етапів у присвоєнні та освоєнні людиною оточуючого світу, а також осмисленні себе є відділення/відмежування себе від іншого. Опозиція **я/інший** чітко фіксує межі/кордони особистого (свого) простору та межі іншого (чужого). Архетипічне протиставлення **свій/чужий** має космогонічний характер (осмислюється як протиставлення **Космосу Хаосу**) і сприймалось міфологічною свідомістю давньої людини як боротьба **Світла** із силами **Темряви**. Остання пов'язувалася з ритуалами періодичного відтворення первинного акту творення, необхідного для відновлення космічного порядку.

У символічному осмисленні **світло** асоціюється у міфічній свідомості з ідеями "тепла", "життя", "здоров'я", "сакральними силами", "свого простору". **Темрява** – з "холодом", "хворобою", "смертю", "хтонічними силами", "чужим простором". Так, у первісних племен склалося враження, що темрява та холод ворожі божествам світла та тепла і творяться іншою могутньою силою – нечистою, злою та руйнівною. Це, на думку О. М. Афанасьєва, й стало поштовхом для ствердження дуалізму в релігійних віруваннях, який витікав не з етичних вимог духу людини, а з суто фізичних умов і їхнього впливу на живі організми [Афанасьев 2006, 35].

Опозицію **світла та темряви** можна простежити й на рівні протиставлення **дня і ночі**. Первісна людина сприймала День і Ніч як живих, безсмертних істот. Так, **День** являв собою верховне божество **світла** – сонце, **Ніч** – божество **темряви**. **Ніч**

асоціювалася зі **смертю**, **день** – із **життям**. Проте символічні смисли, що презентують концепт Ніч, мають амбівалентний характер. Ніч архаїчніша за День, тому вона надає більше можливостей людині – наприклад, замовляння читалися вночі, бо саме тоді вони були найбільш дієвими [Новикова 1993].

Протиставлення **світла** та **темряви**, **дня** та **ночі** співвідносяться також із дихотомією **чоловіче/жіноче**. Так, у слов'ян День та Ніч персоніфікувались як **брат** та **сестра**. Це яскраво ілюструють народні загадки про день та ніч: "Сестра к брату в гости идет, а **брат** от **сестры** пятится"; "Я стар, от меня родилось двенадцать сыновей (місяці), у кожного из них по тридцати **сыновей красных**, по тридцати **дочерей черных** (дні та ночі)". В останньому прикладі опозиція **день/ніч** посилюється за рахунок протиставлень **чоловіче/жіноче**, **червоне/чорне**.

Перший акт творення світу осмислювався первісною людиною як боротьба **Світла** та **Темряви**. Поза хронотопом космогонічного ритуалу територія, на якій проживало плем'я, сприймалася як **своя територія**, яка була відвойована у **чужого простору** (Темряви), і протиставлялася всьому, що знаходилося поза межами свого "родового тіла" [Энциклопедия культур 15]. Протиставлення **свій/чужий** у часово-просторовому аспекті конкретизується перш за все як опозиція **білого світу та темряви**, **моря та суші**, **освоєного та неосвоєного**, **людського та нелюдського простору**, **домівки та лісу** тощо. Наприклад, у чарівній казці усі локуси поділяються "на дві групи: своє місце (дім, палац, своє царство) та чуже (дорога, інше царство, чужий дім)" [Новик 1975, 214–246].

Опозиція **свій/чужий** може реалізовуватися через дихотомію **мати/мачуха**. Так, у народній пісні **своя сторона** означена як **"рідна"**, місце зосередження роду та племені героя (батька, матері, дружини та дітей): "Ты седлай, седлай коня добраго!/ Послужу тебе верой-правдою./Отвезу тебя в **родну сторону**./ **К отцу, матери, к роду племени**,/ К малым детушкам, к молодой **жене**./ К молодой **жене**, **твоей любушке**". У прислів'ї ж **"чужая сторона – мачеха"** народна мудрість змальовує чужі краї в образі нерідної людини – мачухи.

У різних фольклорних текстах **чужа сторона** асоціюється з **небезпекою**. Уявлення про те, що "чужі" можуть завдавати шкоди, ґрунтується на тому, що **"чужий простір"** (і все, що його наповнює) безпосередньо пов'язаний із потойбіччям.

Чужий, не свій простір – це простір, що знаходиться позаду людини, є невидимим для неї, а відповідно – небезпечним. Так актуалізується ще одне протиставлення, суттєве для міфічної свідомості, – опозиція **спереду/ззаду**. Це протиставлення вважається найбільш архаїчною горизонтальною опозицією і обумовлене будовою людського органу зору: простір, що можна побачити, сприймається як безпечний; простір, що не можна побачити – небезпечний [Новикова, Шама 1996, 362–364]. У первісних семіотичних системах семантику "переднього" та "заднього" певним чином дублювала дихотомія **праве/ліве**. Праве осмислювалося як синонім "переднього" – видимого та денного світла, простору живих людей; ліве – співвідносилось із "заднім", тобто невидимим, нічним континуумом, потойбіччям, простором мертвих.

Сакральність значень опозиції **праве/ліве** фіксується не лише фольклорними текстами, а й багатьма обрядами та ритуалами. Наприклад, замовляння часто супроводжуються певними ритуальними діями, пов'язаними з обертанням або праворуч,

або ліворуч. "Праве" акумулює в собі позитивні символіко-семантичні смисли, те, що пов'язане з "чоловічим", "сакральним", "щастям", "достатком", "життям". "Ліве" акумулює переважно негативні смисли і тому, що пов'язане з "жіночим", "хтонічним", "нещастям", "бідністю", "смертю". Так, у народних прикметах та повір'ях "праве" асоціюється з радістю та достатком, "ліве" – з печаллю та бідністю: "**правый** глаз чешется – **радоваться**, **левый** – **плакать**", "**правая ладонь** чешется – к **корысти**, **левая** – к **ущербу**".

"Праве" (як символ щастя) протиставлене "лівому" (як джерело нещастя) і в російських народних казках, коли герой знаходиться на перехресті двох (трьох) доріг і від вибору дороги залежить його подальша доля. Дорога праворуч означає успіх, щасливе життя, тоді як шлях ліворуч символізує невдачу, недолю та смерть: "*Кто поедет от столба сего прямо, тот будет голоден и холоден; поедет в **правую** сторону, тот будет **здрав и жив**, а конь его будет мертв; а кто поедет в **левую** сторону, тот сам будет **убит**, а конь его жив и здрав останется*".

З розмежуванням "лівого" та "правого" тісно пов'язані і перші соціальні класифікації – гендерні та кровні. **Ліве** осмислюється як **жіноче**, **праве** – як **чоловіче**. Це фіксується багатьма билинними текстами (див., наприклад, "Илья в соре с Владимиром", "Алеша Попович и Тугарин", "Неудачная женитьба Алеша Поповича"). В билинах зліва від князя за святковим столом завжди сидить його дружина, а поруч та навпроти розміщуються гості-чоловіки відповідно до свого соціального статусу: більш шановані – ближче до князя, менш – подалі, на печі, лаві.

Символіка "правого" як життя, а "лівого" як смерті прослідковується в християнській традиції. Вважається, що під час Страшного суду **праведники** будуть знаходитися **по праву руку від Христа** (для вічного життя), **грішники** – **по ліву** (за суджені на вічну смерть). Ця ж ідея фіксується і в народному прислів'ї: "на суде **Божьем право** пойдет **направо**, а **криво налево**". Розрізнення ідеального та неправедного життя, що належать різним світам, відбилосся у таких прислів'ях: "**правда у Бога**, а **кривда на землі**" (протиставлення **праве/ліве** посилюється за рахунок опозиції **неба** (божественних, сакральних сил) та **землі**), "правдою жить, от людей отбыть, а неправдою жить, Бога прогневить". Разом із тим у прислів'ях частіше маніфестується життєва установка на правду, що забезпечує **благо**: "праведна мужа не одолеет нужда", "где **правда**, там и **счастье**", "**кривью** жить, **не у Бога быть**", "кривдою свет пройдешь, да назад не воротишься", "правда избавляет от смерти". У народній свідомості поняття правди та кривди протиставлені як божественне – нечистому. Про правду у народі кажуть: "**правда та свята**, на **небо** взята", "**правда гневна**, да **Богу мила**". Також символіку правого (як праведного, доброго, позитивного) та лівого (як злого та грішного) в морально-етичній парадигмі знаходимо в народній казці про Правду та Кривду.

Одне із найважливіших місць у системі бінарних опозицій займає дихотомія **верх/низ**. Ця опозиція, на думку Філіпа Уілрайта, складає архетипічний клас символів, тобто таких, що "несуть одне і те саме або дуже схожі значення для більшості, якщо не для всього людства" [Уілрайт 1990, 98–99].

Протиставлення верха низу відображається в архаїчних уявленнях про структуру макрокосму (світу в цілому, світового дерева), мікркосму (людини) та соціаль-

ного колективу. Зазвичай **верх** акумулює в собі **позитивні смисли**, **низ** – **негативні**. У фольклорних текстах **верх** часто пов'язаний із **божественною, креативною, чарівною силою, здоров'ям, щастям**. **Низ** – із **руйнівними, хтонічними силами, хворобами, бідами, нещастям**. Так, наприклад, з образом "верха" у замовляннях часто асоціюються міць та сила: "...как волос отсюда не выдыбнет, так и сила колдовска от меня не уйдет, а только в гору пойдет..." [Славянский заговорник 2007, 386]. З низом – біди, хвороби, які у замовляннях відсилаються **вниз** – **під камінь, під дерево**: "...Воззавивши все старцы старые грозным-грозно, начали ломать болеть-тоску, бросать болеть за околицу. Кидма кидалась болеть от восхода до захода, от полудня до полуночи, от реки до моря, от пути до перепутья, от села до жальника – нигде болеть не приняли, нигде болеть не укрыли. Кинулась болеть на остров на Буян, на море на Окиян, под Дуб мокрецкий, под белгорюч камень..." [Славянский заговорник 2007, заговор на здраву, № 40)].

Герої казок часто на вершині гори зустрічають одного зі своїх чарівних помічників, котрий дарує їм чарівні речі (подарунки з неба), за допомогою яких життя героя змінюється на краще. Наприклад, у казці "Ведьма и Солнцева сестра" Івану-царевичу вдається врятуватися від злої відьми завдяки чарівним предметам, що подарувала йому на горі Сонячна сестра: "...отпустила она (Солнцева сестра) его на родину понаведаться и дала ему на дорогу щетку, гребенку и два молоджавых яблочка..." (Аф., № 93). Вертикаль (опозиція верх/низ) була освоєна первісною людиною пізніше за горизонталь [Лисюк 2006, 107–129]. Проте поділ світу на верх та низ, небо та землю стає одним із перших дій божества-деміурга – героя космогонічних міфів [Топоров 1998, 7].

Отже, за допомогою системи різних бінарних опозицій (світло/темрява, життя/смерть, чоловіче/жіноче, праве/ліве, своє/чуже, верх/низ, день/ніч тощо) первісна людина конструювала та реконструювала навколишню дійсність, задаючи певні параметри всесвіту (просторово-часові, причинні, етнічні, семантичні, персональні) та формувала таким чином певну модель світу. Різноманітні фольклорні та міфічні тексти доводять, що архетипічна модель світу орієнтована перш за все на певну космологізованість всього суцього, а її опис досягається системою бінарних опозицій. Зазвичай перший член таких протиставлень несе в собі позитивні смисли, другий – негативні. Проте часом другий член бінарних опозицій може акумулювати в собі позитивні смисли. В таких випадках можна говорити про амбівалентність того чи іншого члена опозиції.

В статье рассмотрены основные способы вербально-символической объективации бинарных оппозиций на материале русских фольклорных текстов, выделены основные символично-семантические компоненты, которые характеризуют рассмотренные противопоставления в оценочно-аксиологической парадигме.

Ключевые слова: символ, бинарные оппозиции, фольклорные тексты.

The article describes the main methods of verbal and symbolic objectivation of various binary oppositions on the material of Russian folklore texts, highlights the major symbolic and semantic components, which characterize the opposition in the frames of axiological paradigm.

Key words: character, binary oppositions, folklore texts.

Література:

1. *Афанасьев А. Н.* Мифология Древней Руси / А. Н. Афанасьев. – М. : Изд-во Эксмо, 2006. – 608 с.
2. *Еремина В. И.* Символика. Символ. Народные знания, фольклор / В. И. Еремина // Народное искусство. – М., 1991. – Вып. 4.
3. *Иванов В. В., Топоров В. Н.* Славянские языковые моделирующие семиотические системы / В. В. Иванов, В. Н. Топоров. – М., 1965.
4. *Лисюк Н. А.* Вертикальне структурування всесвіту / Н. А. Лисюк // Лисюк Н. А. Міфологічний хронотоп. – К., 2006.
5. *Мелитинский Е. М.* Поэтика мифа / Е. М. Мелитинский. – М., 1976.
6. *Новик Е. С.* Система персонажей русской волшебной сказки / Е. С. Новик // Типологические исследования по фольклору. – М., 1975.
7. *Новикова М. О.* Прасвіт українських замовлянь / М. О. Новикова // Українські замовляння. – К., 1993.
8. *Новикова М. А., Шама И. Н.* Символика в художественном тексте: символика пространства / М. А. Новикова, И. Н. Шама. – Запорожье, 1996.
9. Народные русские сказки А. Н. Афанасьева : в 3 т. – М., 1957.
10. Русская мифология. Энциклопедия. – М. : Эксмо ; СПб. : Мдгарт, 2006. – 784 с.
11. Славянский заговорник. – М. : Институт общегуманитарных исследований, 2007.
12. *Топоров В. Н.* Космогонические мифы / В. Н. Топоров // Мифы народов мира. – М., 1998. – Т. 2.
13. *Уилрайт Ф.* Метафора и реальность / Ф. Уилрайт // Теория метафоры. – М., 1990.
14. *Цивьян Т. В.* Модель мира и ее лингвистические основы / Т. В. Цивьян. – Изд. 3-е. – М., 2006. – 280 с.
15. Энциклопедия культур [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ec-dejavu.ru/c/Chuzoy.html>.